

grensoverstijpend

Ontwerpend
onderzoek naar
het landschap in de
invloedssfeer van de
Nederlandse grens

Mark Eker, Henk van Houtum

Martine van Kampen [red.]

1. Grenskantoor Oudenkotte, ca. 1960, collectie J.Baake. Uit: Henk Agterhof, *De grens in de Achterhoek, Staatsgrens – Douanegrens* (Winterswijk 1991).

2. De zeventien provincies van de Bourgondische Nederlanden; Claes Janszoon Visscher, XVII provinciarum Inferioris Germaniae, Amsterdam 1620.

3. Leo Belgicus; Claes Janszoon Visscher, ca 1611.

4. Gerard Valk, eerste staat, ca 1690, Provinces Unies des Pays Bas.

Inleiding

In 1936 schreef Hendrik Marsman het gedicht *Herinnering aan Holland*. In dit gedicht weerklinkt de vanzelfsprekendheid van een land dat is doortrokken door brede rivieren en getekend door de strijd tegen het water: "en in alle gewesten / wordt de stem van het water / met zijn eeuwige rampen / gevreesd en gehoord." De grens die Nederland altijd heeft getrotseerd is vooral de natuurlijke grens van de zee. De strijd met het water werd in de loop der eeuwen beslecht door de aanleg van dijken, het droogmaken van polders en het bouwen van sluizen die de waterstromen beheersen. De landsgrenzen daarentegen hebben geen diepe sporen nagelaten in ons culturele geheugen. Het debat over Nederland als natie is traditioneel gevoerd in termen van identiteit, van projectie, van onderlinge afspraken en criteria die door de gemeenschap werden aangelegd om het eigene te bespreken en af te meten. Niet de staatsgrens, maar de handelsnatie, de monarchie, het confessionele gemeenschapsdenken en het poldermodel blijken in dit debat een belangrijke symboolwaarde te hebben gehad.¹ Parallel hieraan is ook de aandacht van historici die zich met de vaderlandse geschiedenis bezighouden traditioneel gericht geweest op het machtscentrum. Vooral op de Hollandse steden en veel minder op de periferie – nog minder op de grenszones, waar de machtsverhoudingen en loyaliteiten nog niet eens zo makkelijk uit elkaar te houden zijn.²

Grenzen hebben een identiteitsbevestigende werking omdat ze de scheidslijn markeren van het wij en zij. Dat is waarschijnlijk ook de reden dat de Nederlandse landsgrens vaak als een vanzelfsprekendheid wordt ervaren, als een fenomeen dat niet geproblematiseerd hoeft te worden wanneer de vaderlandse geschiedenis wordt besproken. Zelfs in de in 2006 officieel gelanceerde canon van de geschiedenis van Nederland worden grenzen nauwelijks gethematiseerd. De commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon heeft wel een venster gereserveerd voor de Romeinse limes, maar niet voor de veranderende grenzen van de Republiek der Verenigde Nederlanden.

In dit artikel worden de grenzen van het huidige Nederland in historisch perspectief geplaatst. Centraal staat de vraag op welke wijze de huidige grenzen van Nederland tot stand zijn gekomen. Aan dit hodiëcentrisch perspectief – vanuit het heden terugkijkend op het verleden – kleven gevaren. Wanneer men zich niet realiseert dat de geschiedenis van de grenzen in de Rijndelta door een opeenvolging van toevalligheden ook heel anders had kunnen uitpakken, kan een vertekend beeld ontstaan. Door de huidige Nederlandse grenzen centraal te stellen, blijven andere grenzen – die niet de tand des tijds hebben doorstaan, maar die historisch gezien evenzeer de aandacht verdienen – buiten beeld. Een voorbeeld hiervan zijn de grenzen van Spaans Gelre, met Roermond als bestuurscentrum, een groot gebied dat van 1580 tot 1702 deel uitmaakte van de zuidelijke Nederlanden onder Spaans bestuur. Een ander voorbeeld zijn de Kleefse enclaves,

zoals Huissen en Zevenaar, die binnen het huidige Nederlandse grensgebied lagen, maar bestuurlijk deel uitmaakten van het hertogdom Kleef en daarmee feitelijk Pruisisch gebied waren.

Een van de uitdagingen van dit artikel is om historisch onderzoek naar grenzen en landschapsarchitectonische interesse samen te brengen. Omdat in dit project de cultuurhistorische waarde van het huidige grenslandschap centraal staat zijn in deze studie de militaire, landschappelijke, bestuurlijke en economische invloeden op het grenslandschap nadrukkelijk geïntegreerd.

In het eerste deel van deze studie zal de vanzelfsprekendheid van de geschiedenis van 'onze' landsgrenzen vanuit lokaal, regionaal, nationaal en internationaal perspectief worden onderzocht. Het zal niet verbazen dat in de middeleeuwen het lokale en regionale perspectief van groot belang was en dat in de loop der eeuwen het internationale machts-evenwicht en het nationale perspectief steeds belangrijker werden. Vanaf het einde van de achttiende eeuw groeide Nederland langzaam aan een tot een natiestaat, waardoor landsgrenzen meer dan voorheen symbool kwamen te staan voor het vaderland, voor het denken in termen van wij en zij.

In het tweede deel van dit artikel zullen de diverse grenzen historisch-geografisch worden onderzocht. Door welk krachtenspel is de huidige grens tot stand gekomen? De historicus zal in de eerste plaats het antwoord op de vraag naar het ontstaan van de grenslijn zoeken in de lokale, regionale, nationale of internationale machtsverhoudingen die werden verzilverd in de vele vredesverdragen die in de loop der eeuwen zijn gesloten. Maar het waren niet alleen de lokale dan wel internationale machtsverhoudingen, maar zeker ook de landschappelijke factoren die van groot belang zijn geweest voor de totstandkoming van de Nederlandse grenzen. De belangrijkste factoren worden in het tweede deel in geografische volgorde per grenszone besproken, van het noordoosten tot aan het zuidwesten, van de Dollard tot het Zwin. Daarbij is ervoor gekozen om de grenszones op basis van genoemde criteria van elkaar te onderscheiden met zakelijke 'lichte' typeringen, die recht doen aan de totstandkoming van de grens ter plaatse. Doordat de geschiedenis van Nederland in dit stuk letterlijk wordt gedecentraliseerd, krijgt dit 'randverschijnsel' – wat de grensgeschiedenis per definitie is – de plaats terug die het verdient.

1. De vanzelfsprekende grens van Nederland?

1.1 Bourgondische Nederlanden

In de middeleeuwen maakten de Lage Landen in naam deel uit van het Heilige Roomse Rijk. De Rijndelta was daarmee deel van een veel groter geheel met Europese dimensies. In de praktijk echter waren lokale machtsverhoudingen bepalend in de onderlinge machtsstrijd tussen leenmannen en achterleenmannen, die als landsheren, graven of hertogen hun familiebelangen verdedigden – onder meer door de controle op tollens, het innen van belastingen en het verlenen van marktrechten.

Vanaf de elfde eeuw kwamen ook steden op die letterlijk hun eigen grenzen stelden: de stadswallen en -poorten. Sommige steden, zoals Groningen en Dordrecht verwierpen het stapelrecht: producten die langs deze steden werden vervoerd – vaak ook in de wijde omgeving – moesten eerst in deze stad te koop worden aangeboden. Tijdgenoten konden zich in de hoge middeleeuwen niet voorstellen dat hun strijd om lokale autonomie in latere eeuwen bepalend zou zijn voor de landsgrens van een veel groter 'westrijk': Nederland.

Hoewel delen van de oostgrens van het huidige Nederland zich al in de vroege Middeleeuwen hadden afgetekend, kreeg de grens van Groningen tot Limburg de huidige contouren in de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw, nadat de hertogen van Bourgondië hun sterke machtsbasis in de zuidelijke Nederlanden geleidelijk hadden weten uit te breiden naar het noorden. Door slimme huwelijkspolitiek werden de Habsburgse keizers in 1477 tevens hertogen van Bourgondië, wat op termijn grote gevolgen had voor de machtsverhoudingen in de lage landen. De Habsburgse keizer Karel V onderwierp tussen 1524 en 1543 respectievelijk Friesland, het Sticht (Utrecht), het Oversticht (Overijssel), Groningen en Gelre en smeedde zo een bestuurlijk geheel van Zeventien Provinciën in de orde van grootte van de huidige Benelux (afbeelding 2). Met de verovering van Gelre, vastgelegd in het Tractaat van Venlo (1543) kreeg de oostgrens van de Nederlanden grofweg de contouren die nu nog het hedendaagse Oost-Nederland aftekenen. Hoewel de personele unie van Zeventien Provinciën feitelijk maar kort standhield (van 1543 tot 1568) en dwars door culturele en linguïstische verbanden heensneed, heeft dit losse verband van gewesten een stempel gedrukt op de geschiedenis van de lage landen. De Bourgondische Nederlanden zijn als de aaneengesloten zeventien provincies vaak afgebeeld in de vorm van de beroemde Leo Belgicus (afbeelding 3), ook toen deze politieke constellatie al lang achterhaald was. Deze vaak impressionistische kaarten bevestigden op het eerste gezicht de idee dat de oostgrens van Nederland sinds de middeleeuwen ongeveer gelijk is gebleven. In detail is er echter nog veel gewijzigd. Zo veroverde Karel V in 1547 ook het (nu Duitse) graafschap Lingen, dat na 1597 diverse malen in het bezit kwam van de Oranjes om pas in 1702 definitief in Pruisische handen te vallen. In de tijd van de Bourgondische Nederlanden was er nog nauwelijks sprake van één vastgestelde harde grenslijn, en naarmate de lijn preciezer werd vastgesteld, werd deze ook vaker betwist.

1.2 De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden

De geschiedenis van het huidige koninkrijk der Nederlanden werd in het verleden vaak herleid tot de Bourgondische Nederlanden. Tegenwoordig is men echter geneigd om de Opstand tegen de Spanjaarden en de vorming van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden als beginpunt van de vaderlandse geschiedenis te nemen. Aan deze opstand gingen 'beroertes' vooraf, die zich in 1566 als een lopend vuurtje vanuit Steenvoorde, in het hui-

dige Frans Vlaanderen, via Antwerpen verspreidden naar de noordelijke Nederlanden. In het militaire strijdtonel dat twee jaar later losbarstte wisten alleen de noordelijke Nederlanden met wisselend succes stand te houden tegen het machtsvertoon van de Spaanse legers.³ Pas in 1588 werd de Republiek formeel uitgeroepen. Met Hollands geld wist Prins Maurits in het oosten achtereenvolgens Zutphen, Deventer, Delfzijl, Nijmegen, Steenwijk, Coevorden, Groningen, Groenlo, Bredevoort, Enschede, Oldenzaal en het Duitse Lingen te veroveren op de Spanjaarden. In 1600 was de oude Bourgondische oostgrens in ere hersteld, maar allerminst veilig gesteld. Zo waren Oldenzaal en Groenlo van 1606 tot 1627 weer in Spaanse handen. Vlaanderen, waar de opstand was begonnen, bleef onder Spaans bestuur. De grenzen van de Republiek der Verenigde Nederlanden waren lang niet zo vanzelfsprekend als die van het huidige Nederland. Er waren nog genoeg interne grenzen die moesten worden geslecht. Grote delen van de Republiek hadden bestuurlijk weinig in te brengen omdat zij als generaliteitsland direct bestuurd werden vanuit Den Haag: Staats Brabant en Staats Overmaas – het gebied rond Maastricht – werden niet vertegenwoordigd in de Staten Generaal. Het Groningse Westerwolde en het Landschap Drenthe werden zonder eigen vertegenwoordiging direct door respectievelijk Groningen en Overijssel bestuurd. Was er zo gezien nog sprake van één landsgrens? Internationaal gezien werden de grenzen van de Republiek overigens pas erkend in 1648 met de ondertekening van de Vrede van Münster. Officieel was de Republiek pas vanaf dat moment een zelfstandige mogendheid en maakte het geen deel meer uit van het Heilige Roomse Rijk (der Duitse Natie).

Een van de redenen waarom de grenzen van de Republiek ook door historici zo weinig zijn geproblematiseerd is dat de grenzen van de zeven provincies, exclusief generaliteitslanden, sinds de Vrede van Münster vrij constant zijn gebleven. De grenzen van de militaire invloedssfeer van de Republiek wisselden echter sterk. In het zuidwesten maakten Staats Vlaanderen, het huidige Zeeuws Vlaanderen, Zeeland en het bolwerk Bergen op Zoom vrij snel deel uit van de Republiek. Maar Den Bosch en Breda werden pas in 1629 en 1637 door stedenbedwinger Frederik Hendrik veroverd. Daarmee lag de zuidgrens van Brabant in grote lijnen vast, maar waren de contouren van het huidige Limburg bij lange na nog niet getekend. In 1632 veroverde Frederik Hendrik Maastricht, dat als Staats Overmaas een exclave van de Republiek werd.

Het belang van de staatsgrenzen was vooral om het centrum van de Republiek te kunnen verdedigen. Om dit kwetsbare open ondiepe laagland te kunnen verdedigen streefde de Republiek er in de zeventiende en achttiende eeuw naar om verdedigingslijnen ver over de eigen grenzen op te bouwen. Militair gezien was de Republiek groter dan het huidige grondgebied van Nederland. Een Staatse gordel van vestigingen in Kleef, Berg, Goch, Moers en Rheinberg (bij Duisburg) en Oppen Gelre versterkte in de zeventiende eeuw de oostgrenzen

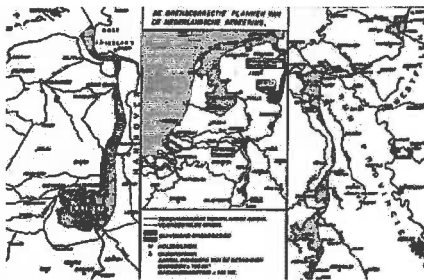
5. Verdeling van invloedssferen Nederland en België na de afscheiding in 1830. Uitkomst van de verdeling volgens het eerste verdrag van de 18 artikelen dat niet werd geaccepteerd door koning Willem I.

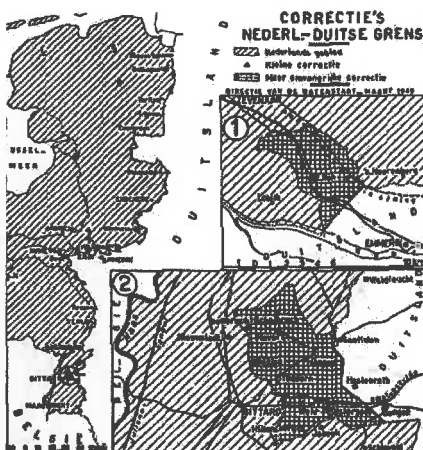
6. Dodendraad; de Nederlandse Belgische grens was door het Duitse leger tijdens de eerste wereldoorlog afgezet met prikkeldraad, dat onder hoogspanning stond (2000 volt), om te voorkomen dat militairen zouden deserteren, Bieze (1992), 51.

7. Nederlandse militairen bewaken de neutraliteit, terwijl politici in Den Haag elkaar met woorden bestrijden. Prent van Johan Brakensiek, Spanens en Van Kemenade (1992), 47, coll. Belastingmuseum.

8. Grenscorrecties zoals gepland door de Nederlandse regering in 1946. Uit: Keesings Historisch Archief, 3-9 november 1946, no. 803, pp 6934.

9. Grenscorrecties zoals ze in 1949 zijn doorgevoerd. Uit: BuZa, AAB, A 4114, Grenscorrecties 149-1950, zie ook: Friso Wielenga [red.], De Duitse buur, Visies uit Nederland, België en Denemarken 1945-1995 (Den Haag 1996)

10. Nieuwe grenspaal geplaatst bij Wijlmermeer, wrs 1949, 74, coll. Belastingmuseum, ook afgedrukt in Bieze [1992], 18.

11. Stroom arbeiders steekt de grens over tussen Enschede en Gronau (Glanerbrug), 29.

(afbeelding 4). Emden, Westerwolde en het Duitse graafschap Lingen fungeerden als soortgelijke buffers. De Republiek probeerde met vooruitgeschoven forten en invloedssferen haar grenzen te verzekeren in een tijd dat de Duitse landen verscheurd werden door oorlogen. De oostelijke barrières gingen in het rampjaar 1672 verloren, nadat de bisschoppen van Münster en Keulen in alliantie met de Franse koning Lodewijk XIV de oorlog verklaarden aan de Republiek.

Als zelfstandige mogendheid streefde de Republiek ook naar een veilige barrière in het zuiden, om de Scheldemond gesloten te houden en om het opkomende gevaar van Frankrijk te kunnen keren. Deze politiek had pas succes aan het einde van de zeventiende eeuw, toen de Republiek een reeks barrièreforten in het huidige België innam. De forten moesten echter worden opgegeven in 1747, toen Franse troepen zelfs het onneembaar geachte Bergen op Zoom veroverden. Nadat in 1748 ook Maastricht viel werd er een wapenstilstand gesloten. Na vredesonderhandelingen gaf Frankrijk zelfs de barrièreforten terug, maar in geheel ontmantelde staat. In 1756 ging Frankrijk een bondgenootschap aan met de Habsburgse keizer, heer van de Oostenrijkse Nederlanden (België), waarmee het doek voor de barrières was gevallen. Een jaar later werd al in het geheim overeengekomen dat Frankrijk op termijn de barrièreforten zou overnemen. In 1782 werden ze definitief door de Staatse legers ontruimd.

1.3 Natie in wording, 1787 - 1839

Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw nam om een aantal redenen het relatieve belang van de landsgrens sterk toe. Allereerst werd de Republiek steeds meer teruggeworpen op de grenzen zoals die in de vrede van Münster waren vastgelegd. Met de barrièreforten werd ook de mentale extraterritoriale ruimte ingedamd. Een tweede reden is de vorming van de eenheidsstaat in 1798, toen ten tijde van de Bataafse Republiek verouderde bestuursstructuren sterk vereenvoudigd werden en verworven landsheerlijke rechten werden opgeheven. Personen en families konden hun aanspraken op bepaalde gebieden niet meer zo maar laten gelden. In plaats daarvan werd het nationale bestuursapparaat steeds belangrijker. Ten derde nam vanaf het einde van de achttiende eeuw het belang van de landsgrenzen relatief gezien toe door het afkopen van tolrechten en het slopen van stadswallen, dat laatste vooral in de 19e eeuw. In relatie hiermee werden de buitengrenzen van Nederland beter gecontroleerd door een steeds beter georganiseerde douane die hogere invoerrechten moest innen. Gestimuleerd door de hogere overheden werd cultuur steeds meer als een nationale zaak gezien. Daarmee samenhangend - en dat is dan de laatste reden - werd de idee van de natiestaat ook cultureel gezien ondersteund en gestimuleerd.

Aan het einde van de achttiende eeuw bezweek de Republiek welhaast onder de interne spanningen tussen patriotten en prinsgezinden. Onder de vleugels van Frankrijk werd de Bataafse Republiek (1795-1806) uitgeroepen, waarin patri-

otten hoge bestuursfuncties bekleedden. Zeeuws Vlaanderen, Maastricht en de 'Staatse' bolwerken in Noord-Limburg maakten geen deel meer uit van de Republiek en werden bij Frankrijk ingelijfd. Bestuurlijk gezien werd het onderscheid tussen provincies en generaliteitslanden opgeheven. In 1806 werd de Republiek een koninkrijk, waarvan ook Oost-Friesland deel uitmaakte. Na 1810 echter maakte het huidige Nederland deel uit van het Napoleontische keizerrijk: de grens lag nu veel verder oostwaarts langs de Rijn en vanaf Wesel langs de Lippe tot aan Lübeck. Maar na de slag bij Waterloo werd de oude oostgrens van Groningen tot Limburg grotendeels hersteld. Daarmee was een einde gekomen aan een opeenvolging van machtsvernames, die de vraag rechtvaardigen of we de huidige politieke constellatie als een directe voortzetting mogen beschouwen van de Republiek der Verenigde Nederlanden.

In 1815 besloten de Europese mogendheden dat er in de Rijn-Maasdelta een sterke bufferstaat moest komen om Frankrijk af te houden van hernieuwde expansie in noordelijke richting. In 1815 werden de noordelijke en zuidelijke Nederlanden verenigd in één koninkrijk, waarmee de zuidgrens van Nederland werd verlegd tot aan Frankrijk. Niet voor lang; het verenigde koninkrijk hield slechts vijftien jaar stand. De Belgische opstand, die begon met relletjes in augustus 1830, leidde al in oktober van dat jaar tot de uitroeping van een voortlopig bewind. De opstand breidde zich snel uit over de zuidelijke Nederlanden, inclusief Luxemburg en Limburg. Alleen de citadel van Antwerpen, de Noord-Limburgse gemeenten Mook en Middelaar en de steden Maastricht en Luxemburg bleven in Nederlandse handen (afbeelding 5). In het Verdrag van de XXIV artikelen uit oktober 1831 werd Luxemburg verdeeld: het Franstalig deel kwam toe aan België en de rest aan Nederland, dat ter compensatie de Limburgse gebieden kreeg op de rechteroever van de Maas inclusief Maastricht. België, dat neutraal moest blijven, nam de helft van de schulden van het Koninkrijk der Nederlanden op zich en Nederland mocht tol eisen op de Schelde. Pas in 1838 liet de koning weten akkoord te gaan met het verdrag, waarvan in 1839 de definitieve acte in Londen werd ondertekend. Het verdrag werd nader uitgewerkt in een traktaat dat door België en Nederland werd vastgelegd in 1842 en een conventie die in 1843 in Maastricht werd ondertekend.

1.4 Nationale grenzen, 1839 tot nu

Het grenslandschap veranderde pas echt ingrijpend in de tweede helft van de negentiende eeuw door de dreiging van naburige landen, in de eerste plaats het verenigde Duitse keizerrijk. De militaire grenzen werden nu landinwaarts verlegd: tussen 1868 en 1874 werden de laatste belangrijke vestingsteden ontmanteld, zoals Bergen op Zoom, Maastricht, Breda, Nieuweschans, Deventer, Nijmegen en Den Bosch. Daartegenover stond de aanleg van de Hollandse waterlinie, die wederom vooral het centrum van het land moest verdedigen. In deze periode werd de eenwording van Nederland

op alle fronten – bestuurlijk, sociaal, cultureel, economisch en landschappelijk – steeds sterker.⁴ Door het opkomende nationalisme ontwikkelden de gebieden aan deze en gene zijde van de grens zich ieder in een eigen richting. De voorheen zeer geïntegreerde grensregio's kwamen steeds vaker met de rug naar elkaar toe te staan en grensbewoners werden meer dan voorheen gedwongen te kiezen. De grensoverschrijdende gemeenschappen, die vaak nog dezelfde taal spraken, zoals Oost Friesland/Groningen, Overijssel/Bentheim, Kleef/Gelderland, Zuid Limburg en omgeving – groeiden uiteen door de steeds sterkere invloed van de nationale culturen. Maar zelfs het nationalisme kon niet voorkomen dat er in de grensstreken een zekere mate van verbondenheid is blijven bestaan. Al was het maar door de smokkel, die bloeide door de steeds hogere tariefmuren. Smokkel tierde welig gedurende de Eerste Wereldoorlog, toen Nederland neutraal bleef terwijl de beide buurlanden met elkaar in oorlog waren (afbeelding 13). In deze periode stonden de grensregio's onder sterke druk (afbeeldingen 6 en 7). Dat was ook zo aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog, toen Joodse en politieke vluchtelingen al dan niet met succes over de grens probeerden te vluchten. Na de Tweede Wereldoorlog stelde Nederland voor om ter compensatie van het oorlogsleed Duits grondgebied te annexeren. Van de grootse plannen bleef weinig over.⁵ In 1949 werd Nederland uitgebreid met kleine stroken land bij het Groningse Nieuweschans en Ter Apel, het Overijsselse Frensdorferhaar en Losser en het Gelderse Rekken en de aan Dinxperlo gegroeide Duitse wijk Suderwick. Het grensgebied van de Gelderse poort werd uitgebreid met het dorpie Elten, een stuk weg bij Millingen aan de Rijn en een strook land tussen Beek en de Wylerberg (afbeeldingen 8 en 9). Limburg werd uitgebreid met het plaatsje Tudderen bij Sittard, met enkele stroken land bij Mook, Ottersum, Siebengewald, Vaals, Arcen en Kerkade en met een stuk weg bij Ubach.⁶ Al vrij snel nadat de douane en marechaussee in 1949 hun nieuwe grensposten hadden betrokken, kwam de Nederlandse regering in haar maag te zitten met de Duitse enclaves, vooral met de dorpen Elten en Tudderen waar de illegale boterhandel floreerde. De bevolking van beide dorpen bleef zich Duits voelen en zich op Duitsland oriënteren. Na onderhandelingen werd overeengekomen dat de Duitse regering 280 miljoen D-Mark zou betalen voor de teruggave van het Gelderse Elten, het bij Dinxperlo gelegen Suderwick en het Limburgse Tudderen. In 1963 werden de gebieden teruggegeven aan Duitsland. Andere grenscorrecties, waaronder ook de Duivelsberg bij het Gelderse Beek werden als definitieve inlijvingen erkend. Op 1 juli 1960 werden personencontroles in de Beneluxlanden verlegd naar de buitengrenzen. In 1969 werd besloten om ook andere formaliteiten aan de grens af te schaffen. Om dit mogelijk te maken werden accijnzen in beide landen zoveel mogelijk gelijkgesteld en betalingen in verband met de belasting op de toegevoegde waarde voor commerciële

handelstransacties afgeschaft.⁷ Het grensverkeer in de Benelux werd het voorbeeld voor de binnengrenzen van landen van de Europese Unie. Sinds het Verdrag van Schengen uit 1985 behoren ook de structurele grenscontroles aan de Nederlands-Duitse grens tot de verleden tijd (afbeeldingen 11, 12, 14 en 15).

2. Lokale, regionale, nationale en internationale machtsconfiguraties: de landsgrenzen van de Dollard tot het Zwin

2.1 Groningen: estuarium- en natuurlijke barrièregrens

In de vroege middeleeuwen viel het kustgebied van Oost-Friesland tot aan Zeeuws Vlaanderen, van de Wezer tot het Zwin, onder Fries recht. De Friezen leefden onder moeilijke omstandigheden in het westelijke en noordelijke kustgebied van de Noord- en de Waddenzee. De boerengemeenschappen konden hun relatieve autonomie lang handhaven tegenover de opkomende regionale of bovenregionale machten. In de dertiende eeuw werd West Friesland door de graven van Holland ingelijfd. In de vijftiende eeuw spleet de stad Groningen het overgebleven Friesland in twee delen uiteen. De macht van de stad breidde zich niet alleen uit tot de Ommelanden maar tot aan Franeker toe. Groningen vormde daarnaast een belangrijk machtsblok tegenover het Oost-Friese graafschap en de bisschop van Münster. Van een bestuurlijke eenheid was in het gebied dat nu de provincie Groningen bestaat in de middeleeuwen geen sprake. De Ommelanden beschouwden zichzelf als Fries en deden er alles aan om onder het juk van de stad te ontkomen. In 1594 werd de stad ingenomen door prins Maurits van Oranje en graaf Willem Lodewijk van Nassau. Met de zogenaamde Reductie (het terugbrengen) van de stad Groningen in de Republiek ging de hoop van de Ommelanden op zelfstandigheid verloren. Stad en Ommelanden (Hunsingo, Flivelingo en het Westerkwartier) werden als één provincie beschouwd. Het huidige Groningse grensgebied Oldambt en Westerwolde maakten bestuurlijk gezien geen deel uit van dit gebied. In het noorden behoorde de waterrijke landstreek Oldambt tot in de vijftiende eeuw bij het bisdom Münster, daarna werd die rechtstreeks door de stad Groningen bestuurd. Ook het zuidelijk gelegen Westerwolde maakte deel uit van het bisdom Münster. Dit moerasgebied veranderde in de zestiende eeuw meermaals van landsheer. In 1593 werd het gebied veroverd door Willem Lodewijk van Nassau. Pas in 1619, dus lang na het begin van de Opstand, werd het door de stad Groningen aangekocht (voor 125.000 gulden van de Amsterdamse koopman Willem van den Hove). Formeel was Westerwolde vanaf dat moment, evenals delen van Brabant, een generaliteitsland; in de praktijk werd het gebied rechtstreeks door de Stad Groningen bestuurd. Stad en Ommelanden werden pas laat een eenheid, en Oldambt en Westerwolde vielen daar nog eens buiten. Alleen de Ommelanden kende borgen, versterkte huizen van hereboeren met eigen rech-

12. Deviezencontrole, ca. 1950, Spanens en Van Kemenade (1992), 92, coll. Belastingmuseum.

13. Smokkelaar betrapt (1947), Spanens en Van Kemenade (1992), 81, coll. Belastingmuseum.

14. Marechaussee opent slagboom, Spanens en Van Kemenade (1992), 105, coll. Belastingmuseum.

15. Grenswachten te Holterhoek 1914-1918, coll. Baake. Uit: Henk Agterhof, *De grens in de Achterhoek, Staatsgrens – Douanegrens* (Winterswijk 1991).

16. Grenspaal van het voormalige drielandenpunt bij Overdinkel, geplaatst in 1659. Te zien zijn de nummers 1, 87 en 862, alsook de wapens van het Bisdom Münster, het graafschap Bentheim en de provincie Overijssel. Uit: Bieze (1992), 25.

ten. De Groningse stadspoort was een belangrijke barrière, vooral ook omdat de stad middels het stapelrecht de handel in de provincie wist te sturen. De landsgrens was vloeiend, allereerst omdat de oostgrens van de provincie bestuurlijk gezien niet samenviel met de oostgrens van de Republiek der zeven Verenigde Nederlanden. Westerwolde maakte immers tot 1798 officieel geen deel uit van de provincie. Ten tweede omdat de militaire grens verder oostwaarts kwam te liggen. Emden had van 1602 tot 1744 een semi-onafhankelijke status, wat wil zeggen dat de graaf van Oost Friesland er niets te zeggen had en dat de stad feitelijk een protectoraat van de Republiek was. Van 1602 tot 1609 waren er Nederlandse troepen in Emden gelegerd; daarna verplaatste het garnizoen zich naar het verderop gelegen Leerort (bij het huidige Leer), waar het tot 1744 gelegerd bleef. In dat jaar werd Oost Friesland Pruisisch; de Nederlandse legers trokken zich toen pas terug tot de huidige lijn Nieuweschans-Oudeschans-Bourtange.

Naast het lokale veranderlijke machtsverevenwicht was de natuur de bepalende factor bij de totstandkoming van de 'estuariumgrens'. Het noordelijk gelegen Oldambt werd vaak overstroomd door het water van de Eems en de Waddenzee. Grensconflicten over deze waterrijke contreien bleken onontkoombaar: de loop van de Eems veranderde steeds door de voortdurende wisselwerking tussen mens en natuur. In de achttiende eeuw zijn er diverse inpolderingen tot stand gebracht die de loop van de Eems bepaalden. Niet alleen de menselijke hand, maar ook de grote zandverplaatsingen in de zeearm zelf hebben de loop van het water sterk beïnvloed. De landschappelijke invloeden spelen zelfs nu nog een belangrijke rol in het grensgeschied over de Eems-Dollard Regio. Niet alleen is de loop van de Eems een twistpunt bij de interpretatie van de oude grensverdragen, ook wordt er gesteggeld over bestemmingsplannen. Vooral Nederland ziet dit waterrijke gebied als een beschermd natuurgebied. Duitsland ook, maar de regering pleit evenzeer voor ruimte voor industrie (Emden) en voor de visserij. Overigens is het een hoogst beschaafd geschied daar beide landen zich bij de onenigheid hebben neergelegd en zich hebben verenigd in het Nederlands Duits Openbaar Lichaam de Eems Dollard Regio. De natuur was eveneens een bepalende factor voor de 'natuurlijke barrièregrens' Westerwolde. Het ondoordringbare Bourtanger moeras vormde een ideale natuurlijke verdedigingslinie. De machtige stad Groningen had vooral vanuit het oosten gevaar te duchten. Dat gold al bij de inname door prins Maurits van Nassau. Op de grens van Oldambt en Westerwolde werd daarom een vesting (Oudeschans) aangelegd en de begaanbare weg door het moeras werd gezekeerd met het fort Bourtange, dat in de volgende eeuwen werd uitgebreid. In 1628 werd aan de toenmalige oever van de Dollard de vesting Nieuweschans aangelegd. De linie van forten had het zwaar te verduren in het rampjaar 1672, toen de bisschop van Münster – Bernhard von Galen alias Bommen Berend – tot de stad Groningen kon doorstoten. Uiteindelijk moest hij zijn beleg staken. Op die manier was de natuurlijke barrière van het nau-

welijks begaanbare Westerwolde militair gezien van groot belang voor het voortbestaan van de Republiek der Verenigde Provinciën.

2.2 Drenthe en Overijssel: verveningsgrens en standvastige grens

De provincies Drenthe en Overijssel maakten in de middeleeuwen deel uit van het Oversticht, een kerkelijk gebied, dat werd bestuurd door het prinsbisdom Utrecht. Het graafschap Drenthe werd in de elfde eeuw door Hendrik III geschonken aan de bisschop van Utrecht. De grenzen van Overijssel werden grotendeels in de veertiende eeuw getekend. Dat de grenzen in dit gebied sindsdien relatief stabiel zijn gebleven is te verklaren door de regionale machtsverhoudingen. Geldgebrek maakte de bisschoppen steeds afhankelijker van de grote steden in hun eigen gebied: Zwolle, Deventer en Kampen. Zij slaagden er niet in hun gebied oostwaarts uit te breiden.

De huidige Drentse grenslijn, de verveningsgrens, kreeg pas vorm aan het einde van de achttiende eeuw. Tot die tijd was het vrijwel ondoenlijk om in dit ondoordringbare gebied een nauwkeurige grens af te bakenen. De grens tussen het landschap Drenthe en het bisdom Münster was lastig te bepalen, doordat hier ook de internationale verhoudingen in het geding waren. Kaarten uit de vroegmoderne tijd geven verschillende varianten weer: enkelen tonen een rechte lijn (zoals die zou worden), maar op de meeste kaarten is een kromme te zien, en wel in een aantal varianten.⁸ Afgaande op kaarten lijkt het veeleer dat er in dit gebied geen sprake was van een harde grenslijn, maar van een grenszone – een bandbreedte die 's zomers door boeren van deze en de andere zijde werd beweide. Sinds de middeleeuwen gold hier het jus compascui, het recht om samen de grond te beweiden, wat voor trammelang kon zorgen. Het gegeven kwam terug in de veelzeggende benamingen van de nieuwe veenkolonies: het Duitse Twist, gesticht in 1788 in het verlengde van de zuidoostpunt van Drenthe, en het Nederlandse Emmer en Barger Compascuum, beide gesticht in de jaren 1870.

Omdat het bisdom Münster veel minder strategisch belang had bij het behoud van de ondoorgedrongen wildernis aan de westgrens, was men aldaar al in de achttiende eeuw begonnen met het ontginnen van het hoogveen. Dat leidde meteen tot disputen over de loop van de grens. In 1764 en 1784 werden hierover overeenkomsten gesloten die werden bekrachtigd door het plaatsen van grenspalen. In de Franse tijd werd aangedrongen op verdeling van de Drentse compascui, uitgaande van de idee dat gemeengoed altijd verloren goed was. In de praktijk bleek deze verdeling ondoenlijk, enerzijds omdat rekening gehouden diende te worden met de weiderechten van keuterboeren, anderzijds omdat het de boeren ter plaatse aan kapitaal en aan meststoffen ontbrak om de gronden te kunnen kopen.⁹ Zolang de weidegronden niet verdeeld waren was de noodzaak van een rechte afgebakende grenslijn niet aanwezig. De rechte grens, zoals die uiteindelijk in het Tractaat van Meppen van 1824 is vastgelegd, is een politieke keuze geweest: parallel aan de kaarsrechte kanalen

die gegraven zijn voor de vervening. De scheiding van compascuï voltrok zich echter pas in 1867. Toen ook werd in het Drentse deel het verbod op het bouwen van woningen met een 'stookplaats' opgeheven, wat betekent dat het grensgebied ook ten westen van de grens kon worden bebouwd.

Was de landschappelijke factor van grote betekenis geweest voor de vaststelling van de grens van Drenthe, voor Overijssel gold dat niet. Van alle Nederlandse grenzen is de 'standvastige grens' historisch gezien het meest stabiel gebleven. Deze grens loopt overigens voorbij de provinciegrenzen van Overijssel, van noord tot zuid van het Drentse Coevorden tot aan het Gelderse 's-Heerenberg. Dat betekent overigens niet dat de Nederlanders geen invloed uitoefenden aan de andere zijde van de grens. In de zeventiende eeuw had het direct aan Overijssel grenzende graafschap Bentheim het zwaar te verduren: meermaals was het een vazalstaat van de Republiek.

Was de grens aan Nederlandse zijde stabiel, aan Duitse zijde wisselden de mogendheden zich af. In de negentiende eeuw ging het graafschap Bentheim op in het koninkrijk Hannover. Ten zuiden van Bentheim lag het grondgebied van het bisdom Münster dat in Pruisische handen kwam. Het drielandpunt tussen Hannover, Pruisen en Nederland lag bij Overdinkel (afbeelding 16). In 1866 werd ook Hannover Pruisisch waardoor het drielandpunt ophield te bestaan. Het voormalige drielandpunt is nog steeds via Losser te bereiken over de Drielandweg. Aan Duitse kant ligt nog het gehucht Driland aan de Dreiländer See. Nog steeds staat er een grenspaal, gemarkeerd met het nummer 1.

2.3 Poortgrens Gelderland

In de late middeleeuwen was het hertogdom Gelre een belangrijke machtsfactor. Het gewest beheerste de bovenloop van de grote rivieren Maas, Waal, Rijn én IJssel. Het was ontstaan uit samenvoegingen van onder meer de graafschappen Gelder en Zutphen met de machtige Rijksstad Nijmegen. Sinds 1339 bestond het hertogdom uit vier kwartieren: Zutphen, Nijmegen, de Veluwe en Opper-Gelre. Het laatste bestond uit het gebied Venlo-Roermond-Geldern. Het Duitse gebied rondom Geldern maakte een belangrijk deel uit van het hertogdom. In veel opzichten was de blik in het Rijnland vooral op het oosten gericht. De hertogen hadden intensieve familiebanden met de graven en hertogen van Kleef, Mark, Berg en Gulik en zij onderhielden goede relaties met de bisschoppen van Münster en Keulen. Hertog Karel van Gelre (1467-1538) bezat op het hoogtepunt van zijn macht niet alleen Gelre, maar ook Friesland, het grootste deel van Groningen, Drenthe en Overijssel, maar moest in de strijd met de Habsburgse keizer Karel V veel terrein prijsgeven. Karel van Gelre's opvolger Willem van Kleef verenigde in eigen persoon de gebieden Gelre, Kleef, Mark, Berg en Gulik. Willem kon echter maar kort van zijn macht genieten: na militaire nederlagen werd hij door Karel V in 1543 gedwongen het Verdrag van Venlo te tekenen, waarmee hij afstand deed van zijn meest westelijk gelegen gebied: Gelre. Karel V bracht hiermee de politieke eenheid van de

noordelijke en zuidelijke Nederlanden tot stand. De oostgrens van de Nederlanden is in 1543 aaneengesmeed.

De 'poortgrens' was van strategisch groot belang omdat het handelsverkeer van de Rijn hier gecontroleerd werd. In dit gebied spelen mens en natuur een doorslaggevende rol bij de totstandkoming van de grens. In de vroegmoderne tijd was deze grens minder overzichtelijk dan men op het eerste gezicht zou denken. Enerzijds had het hertogdom Kleef diverse enclaves, die binnen het huidige Nederlandse grensgebied liggen. De landstreek de Liemers - Zevenaer, Groessen, Loo, Lobith en Duiven - vormde een inham tot aan Arnhem; los daarvan was het dorp Huissen een enclave in Nederlands gebied (afbeelding 17). Anderzijds waren er in de zeventiende eeuw Nederlandse militairen ver buiten de landsgrens gestationeerd langs diverse forten aan de oever van de Rijn, onder meer bij Wesel en Rheinberg, dat ongeveer 60 kilometer stroomopwaarts lag. Deze forten werden in het rampjaar 1672 allemaal opgerold. De landschappelijke factor bij het bepalen van de 'poortgrens' speelde vooral daar een rol waar de grens economisch of militair-strategisch van belang was, zoals in het stroomgebied van de Rijn. Op de plaats waar Rijn en Waal splitsten werd in 1586 het eens machtige, nu idyllische fort Schenkenschans gebouwd, genoemd naar de stichter veldheer Maarten Schenk. Zowel door natuurlijke verzanding als door aangebrachte verkortingen van de rivierarm verloor de Schenkenschans al aan het begin van de achttiende eeuw haar strategische positie. Na het Congres van Wenen in 1815 werd de Schenkenschans aan Pruisen toegekend en de Kleefse enclaves aan Nederland. De grensafspraken hadden grote consequenties voor het gebied van de Gelderse Poort. Ook enkele dorpen in de Ooijpolder bij Nijmegen, zoals Kekerdom, Wehl, Leuth en de omliggende buurtschappen en gehuchten werden aan Nederland overgedragen.¹⁰ De grens van de Gelderse poort - het rivierlandschap tussen Arnhem, Nijmegen en Emmerich - was historisch gezien weinig vast. Ook hier speelden niet alleen strategische of economische redenen een belangrijke rol, maar ook het menselijk ingrijpen in de natuur.

2.4 Grensregio Limburg: kanonskogel-, smeltkroes- en stroom- en constructiegrens

De huidige Nederlandse provincie Limburg heeft historisch gezien de minst vanzelfsprekende grenzen van alle provincies. Het oude hertogdom Limburg, dat deel uitmaakte van de Bourgondische Nederlanden, ligt grotendeels in de huidige provincie Luik. De Belgische en Nederlandse provincie Limburg werden pas in 1815 een geografische eenheid, zonder te kunnen bogen op een lange gezamenlijke geschiedenis. Tot de Franse Revolutie was er in dit gebied geen politieke eenheid te bespeuren. Wel is er historisch gezien een driedeling te maken tussen noord, midden en zuid Limburg: grofweg het oude Opper Gelre, Spaans Gelre en het Land van Overmaze.

Het is onmogelijk om in dit gebied van één grens te spreken. Na de veldtocht van stadhouder prins Frederik Hendrik vanuit Nijmegen naar Maastricht in

17. Nederlands en Spaans Gelderland in de 17e eeuw. Uit: Irmgard Hantsche, Geldern-Atlas, Karten und Texte zur Geschichte eines Territoriums (Geldern 2003), 41.

18. Limburg aan het einde van de 18e eeuw. Uit: Knippenberg en Markusse (1999), 41.

1632 bestond Staats Opper-Gelre, dat werd bestuurd door de Staten-Generaal van de Republiek, onder meer uit Venlo, Stevensweert en Montfort, die een extra verdedigingslinie voor het oosten van de Republiek vormden. Naast de Republiek, maakten ook de Oostenrijkse Nederlanden, Pruisen en de hertog van Gulik aanspraken op dit gebied. In de lappendeken van bestuurseenheden hadden vele partijen rechten en geen enkele genoeg macht om een stempel op het gebied te drukken.¹¹

Dat laatste gold ook voor de 'smeltkroesgrens' van het huidige Zuid-Limburg: de Landen van Overmaze (de Landen van Daelhem, 's-Hertogenrade en Valkenburg). Dankzij stadhouder prins Frederik Hendrik had de Republiek ook hier een strategische positie ingenomen die met de Vrede van Münster in 1648 internationaal werd erkend. Voor de grensgeschiedenis betekende deze vrede niet veel meer dan het formeel erkennen van de grillige frontlijnen als voorlopige staatsgrens.¹² Er werd afgesproken dat de grensgeschiedenis aangaande de Landen van Overmaze in een speciaal daartoe op te richten rechtbank, de chambre mi-partie, zouden worden beslecht. In het uitermate complexe resultaat van deze onderhandelingen die pas in 1662 werden afgerond, zijn slechts enkele vage contouren te herkennen van de typische zuidkop van Limburg, maar dan alleen achteraf gezien: de meest zuidwestelijke punt van het huidige Limburg bij Eijsden en de meest zuidoostelijke punt bij Vaals vielen reeds in die vorm toe aan de Republiek, die overigens ook ten zuiden van de huidige grenslijn Eijsden-Vaals enkele nu Belgische enclaves bestuurd. Een aparte positie had de rijksstad Maastricht, omdat zij twee heren diende: de Republiek en het prinsbisdom Luik waren gezamenlijk verantwoordelijk voor deze stad. En om het nog complexer te maken: de zogenoemde redemptiedorpen, een aantal kleine dorpen ten noorden van Luik waren weer onderhorig aan de tweeherigheid (condominium) van Maastricht. In de vroegmoderne tijd was door de lappendeken van gebiedsaanspraken geen sprake van harde grenslijnen maar van zones (afbeelding 18).

Geografisch gezien bracht de Franse Revolutie helderheid. In 1794 vielen de zuidelijke Nederlanden in handen van Frankrijk, inclusief Limburg en Zeeuws-Vlaanderen; een jaar later werd in de noordelijke Nederlanden de Bataafse Republiek uitgeroepen. De aloude grenzen tussen landsheerlijkheden, hertogdommen en kerkelijke gebieden hadden voor het Franse bestuur geen enkele waarde. De van oorsprong middeleeuwse rechtsposities vervielen in een klap, net als de tweeherigheid van Maastricht en de aanspraken van Maastricht op de eerder genoemde redemptiedorpen ten noorden van Luik. Hiervoor in de plaats kwamen overzichtelijke departementen. Sommige steden, zoals Roermond, vielen onder het Département de la Roer met Aken als hoofdstad, maar het grootste deel van het huidige Limburg viel onder het Département de la Meuse inférieure (Nedermaas) met Maastricht als hoofdstad. De van oorsprong middeleeuwse tolgaarders en de admiraliteitscolleges die belast waren met het innen van convoien en handelslicenties (voorlopers van

de in- en uitvoerrechten) werden vervangen door professionele douaniers in overheidsdienst.¹³ De oude grensstenen, die na 1715 de houten grenspalen hadden vervangen, verloren hun functie.

Voor mensen uit die tijd moet het een verwarrende periode zijn geweest. Juist door de territoriale verdeeldheid was er in dit gebied geen gezamenlijke identiteit gegroeid. Zoals dat op veel plaatsen in de Republiek het geval was, waren de bewoners vooral lokaal georiënteerd. En lokaal gezien volgden de ontwikkelingen elkaar snel op. Een molenaar uit Roermond beklagde zich er in 1831 over dat hij in veertig jaar tijd voor de derde keer van land verwisselde: hij was geboren onder de Habsburgs-Oostenrijkse keizers, werd in 1794 Frans, in 1815 Hollands en in 1830 Belgisch.¹⁴ Acht jaar later werd bepaald dat Roermond Nederlands zou blijven. De Limburgse 'kanonskogelgrens' werd aan de te-kentafel van de grote mogendheden geconstrueerd. Deze grens werd in 1815 bij het Congres van Wenen bepaald, en werd een jaar later definitief vastgelegd in het grensverdrag van Aken (tussen Nederland en Pruisen). Om te voorkomen dat de Zuidelijke Nederlanden opnieuw onder Franse invloed zouden komen werden noord en zuid samengevoegd tot een nieuw koninkrijk. Internationaal werd erkend dat de sterk meanderende Maas niet als geschikte oostgrens kon fungeren. Besloten werd om in grote lijnen een grens aan te houden op kanonskogelafstand van de maasoever. Het formaat van het Nederlandse gebied ten oosten van de Maas is dus aan de reikwijdte van de toenmalige artillerie te.¹⁵ Het oude Spaans en Opper-Gelre werden verdeeld tussen Nederland en Pruisen. De precieze verdeling werd beklonken in het Verdrag van Emmerich van 23 september 1818. Venlo, Roermond, Gulik en Maastricht kwamen met een 'ruime' omgeving in Nederland te liggen. Daarnaast kreeg Nederland smalle stroken land bij Gennep, Mook, Venlo, Roermond, Susteren en Sittard.¹⁶ Binnen de Pruisisch-Nederlandse grenscommissie bleef echter onenigheid bestaan over een landstrook bezuiden Vaals, omdat dit gebied rijk aan zinkerts was. Daarom werd Neutraal Moresnet gezamenlijk door Nederland en Pruisen bestuurd. Later werden de verantwoordelijkheden voor dit gebied overgenomen door België en het Duitse keizerrijk. Vaals was van 1839 tot 1919 officieel een vierlandenpunt. Van 1815 tot 1830 vormde Limburg een grote provincie binnen het koninkrijk der Nederlanden. Maar tijdens de onderhandelingen over de Belgische afscheiding werd deze provincie uiteindelijk in tweeën gedeeld. De westgrens van de provincie liep van Borgharen tot iets boven Stevensweert langs de Maas en werd van daaraf doorgetrokken tot het Brabantse Budel. Bij de vaststelling van deze 'stroomgrens' werd de Maas zelf als grens genomen, dit keer zonder rekening te houden met de afstand die een kanonskogel kon overbruggen. Vastgesteld werd dat deze grens niet vaststaat. Wanneer de loop van de Maas langs natuurlijke weg verandert, worden de nieuwe dalwegen ter linker en ter rechter zijde als grens genomen.¹⁷ Tot op heden wordt elke drie jaar opnieuw door de Nederlandse en Belgische

overheid gezamenlijk vastgesteld of de loop van de Maas is veranderd. Peilingen worden gedaan om te bepalen waar de Maas het diepst is. Wanneer de loop van de Maas zich wijzigt, verandert ook nu nog de landsgrens. Wel is bepaald dat de benadeelde partij tot vier jaar na de peiling het recht heeft om de oude loop van de Maas te herstellen. Maastricht kreeg een ruime boog aan de linker Maasoever toebedeeld. De Nederlandse enclaves op Belgisch gebied, zoals de eerder genoemde redemptiedorpen, kwamen toe aan België.

Tegenover het verlies van de Nederlandse enclaves ten westen van de Maas en de redemptiedorpen boven Luik stond dat de Limburgse aansluiting met Noord-Brabant voor Nederland royaal werd geregeld. Tussen de Meierij van Den Bosch en het stroomgebied van de Maas was geen natuurlijke grens, noch een historische. De lijn van de 'constructiegrens' werd vanaf het meest zuidoostelijke punt van de Meierij, Budel, langs de gemeentegrenzen van Budel, Stramproij, Neeritter, Thorn tot aan Stevensweert getrokken. Gemeentegrenzen werden hier als maat voor de landsgrens aangehouden. Daarmee is een op het oog natuurlijke grenslijn geconstrueerd, die echter op het moment dat ze getrokken werd, geen enkele historische grond had.

2.5 Stedengrens Noord Brabant

Het Hertogdom Brabant maakte sinds 1430 deel uit van de Bourgondische Nederlanden. Machtige steden als Antwerpen, Brussel en Leuven maakten deel uit van dit kleurrijke hertogdom, net als Bergen op Zoom, 's Hertogenbosch en Breda. Tijdens de Opstand hield alleen Bergen op Zoom stand tegen diverse aanvallen van Spaanse zijde. De zuidgrens van de Republiek liep in eerste instantie tot aan de Biesbos langs de Maas.

De zuidgrens van de Republiek was vooral ingericht om het centrum te verdedigen tegen invallen, eerst uit Spanje en later uit Frankrijk. In eerste instantie was het niet meer en niet minder dan een militaire linie in de strijd tussen de Republiek en het Spaans-Habsburgse Rijk. De prioriteit leek in de zestiende eeuw nog niet te liggen bij de inname van steden als Den Bosch en Breda maar bij de bescherming van de eigen handelsvloot. Daarom hadden belangrijke havensteden - Bergen op Zoom, Sluis, Oostende, Duinkerken - prioriteit boven de inname van een stad als Den Bosch, die in Spaanse handen bleef. Niet de Opstand deed het oude hertogdom Brabant uiteenvallen, maar de succesvolle militaire veldtochten van Frederik Hendrik, waardoor Den Bosch (1629) en Breda (1637) deel werden van de Republiek. De rechtsposities waren in de vroegmoderne tijd zo sterk ontwikkeld, dat wanneer een stad viel, de jurisdictie van deze stad automatisch overging naar het nieuwe bewind. Dat betekende dat de 'stedengrens' van het toenmalige Staats Brabant overeenkwam met de grenzen van het Markiezaat van Bergen op Zoom, de Baronie van Breda en de Meierij van Den Bosch. Deze grens werd vastgelegd in de Vrede van Münster. Toch hebben ook na de ondertekening van dit verdrag veelvuldig gedetailleerde grenscorrecties plaatsgehad. Daar waar de

verschillende verdragen en leenstelsels kriskras door elkaar liepen werd gesteggeld om grenzen als ware het een koehandel. In het diplomatieke verkeer tussen de Meijerij en het Luikse prinsbisdom werden dorpen en velden onderling uitgewisseld, om vaak later weer teruggeruild te worden, zodat nu alleen met veel moeite te achterhalen is wanneer en hoe de grenzen in detail zijn veranderd.

Om de dreiging van Frankrijk te keren, creëerde de Republiek aan het einde van de zeventiende eeuw ook in het zuiden een vooruitgeschoven barrière: een verdedigingslinie die ver voorbij de grens van Staats Brabant werd opgetrokken, met forten in ondermeer Nieuwpoort, Oostende, Kortrijk, Bergen (Henegouwen), Aat, Charleroi, Namen en Luxemburg. De Oostenrijkse Nederlanden moesten voor zestig procent van de kosten opdraaien. De barrière vormde tot 1747 militair gezien het fundament van de verdedigingslinie van de Republiek. In dat jaar werd echter duidelijk hoe kwetsbaar ook deze verdedigingslinie was. Tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog vielen de barrièreforten in de Zuidelijke Nederlanden in Franse handen, evenals Zeeuws-Vlaanderen en het bolwerk Bergen op Zoom. De Schelde bleef gesloten en de Republiek kreeg zelfs de zuidelijke barrièreforten terug, maar nu in geheel ontmantelde staat.

De Franse dreiging bleef aan. In 1794 vielen de Fransen Maastricht, Staats Vlaanderen en delen van Staats Brabant binnen. Een jaar later werd de Bataafse Republiek uitgeroepen en maakte Brabant, dat werd opgedeeld in het Departement van de Schelde en Maas en het Departement van de Dommel, volwaardig deel uit van de Republiek. In 1810 verviel de zuidgrens echter omdat de Rijndelta werd opgenomen in het Napoleontische Keizerrijk. Toen het koninkrijk der Nederlanden in 1815 werd gesticht werd de zuidgrens verlegd tot aan Frankrijk. Het oude roemrijke hertogdom Brabant werd niet als provincie herenigd, maar bleef verdeeld in drie provincies: Noord Brabant, Antwerpen en Zuid Brabant. Toen werd ook besloten om de zuidoostelijk gelegen Noord Brabantse gemeente Lommel bij de provincie Limburg te trekken.

Bij de vaststelling van de Belgisch-Nederlandse grens in de jaren 1830 zijn in eerste instantie de grenzen van 1790 als uitgangspunt genomen. Juist die grenzen voeren min of meer toevallig terug tot de grens zoals die bij de Vrede van Münster in 1648 was vastgesteld. Hierdoor lijkt het of ook deze grenzen langdurig gelijk zijn gebleven. Dat was zoals blijkt uit de diverse Barrièretractaten geenszins het geval. Hoewel er lokaal gezien heel wat weilanden van overheid zijn gewisseld, hebben zich geen grote wijzigingen ten opzichte van de situatie van 1790 voorgedaan, op de gemeente Lommel na.¹⁸ Het lijkt erop dat de Nederlandse onderhandelaars in het diplomatieke verkeer over de Belgische afscheiding wat deze uitgestrekte gemeente ten zuidwesten van Eindhoven betreft niet tactisch hebben onderhandeld. In een memorie uit 1831 hadden ook zij aangenomen dat Lommel bij België hoort, waarmee zij niet de situatie van 1790, maar van 1815 bevestigden. Toen de Nederlandse gemachtigden later

bezwaar maakten konden ze niets meer gedaan krijgen. Men werd gewezen op de eerder gedane bevestiging: Lommel bleef Belgisch, evenals Baarle Hertog, waarvan al bij de vrede van Münster was bepaald dat dit als deel van de toenmalige Baronie van Turnhout bij de Zuidelijke Nederlanden hoorde.

2.6 Vestingliniegrens Zeeland

Het graafschap Vlaanderen liep in de Bourgondische tijd van Noord Frankrijk tot aan de Schelde. Tijdens de Opstand werd dit waterrijke gebied deel van de frontlinie tussen Staatse en Spaanse troepen. Prioriteit van de Republiek was de blokkade van de Schelde, opdat de Hollandse en Zeelandse handel kon floreren. Sinds Antwerpen in 1585 in Spaanse handen viel was de Schelde gesloten voor de scheepvaart. Met de bezetting van diverse forten langs de Scheldemond kon de Republiek het handelsverkeer op de Schelde verhinderen, waardoor Zuidelijke Nederlanden economisch vleugellam waren. De 'vestingliniegrens' werd opgebouwd uit militaire bolwerken, wallen, forten, schansen en liniedijken aan weerszijden van de Schelde.¹⁹ Deze grens liep dwars door het Brugse Vrije en het Land van Waas, twee gebieden die van oudsher een culturele eenheid vormden. Staats Vlaanderen bleef een generaliteitsland dat uit twee landsdelen bestond, gescheiden door de Braakman. Een groot deel van het gebied zou pas veel later worden ingepolderd. Het strategische belang van dit gebied blijkt wel uit de wijze waarop de Republiek het strategisch belangrijke Zeeuws Vlaanderen veilig stelde. Het doel van de beroemde slag bij Nieuwpoort (1600) was zelfs om de huidige Franse stad Duinkerken in te nemen.

In 1785 werd bepaald dat de Oostenrijkse Nederlanden ter compensatie van de blokkade van de Schelde de belangrijkste forten ter verdediging van Antwerpen, Lillo en Liefkenshoek in mochten nemen. Met de komst van de Fransen in 1794 werd Staats-Vlaanderen bij Frankrijk ingelijfd en werd de Schelde voor het eerst in meer dan twee eeuwen opengesteld voor scheepvaartverkeer. In 1807 werd in ruil voor Oost-Friesland, dat werd bezet door het koninkrijk Holland, ook Vlissingen afgestaan aan het Franse keizerrijk.

In 1815 ging Zeeuws Vlaanderen weer deel uitmaken van de provincie Zeeland. Daarbij werden de grenzen van 1790 als uitgangspunt genomen. Toen bij de afscheiding van België de grenzen van 1790 werden gehandhaafd, waren dat dus de oude grenzen van Staats Vlaanderen, zoals die eerder bij de Vrede van Münster waren vastgelegd. In de tussentijd was er heel wat verlegd, gesteggeld en onderhandeld over de militaire grenzen van dit strategisch belangrijke gebied.

Toen België zich in 1830 afscheidde van Nederland, sloten de Nederlanders de Schelde opnieuw af en bezetten zij de forten Lillo en Liefkenshoek. Vrij snel daarna verjoegen de Britten en de Fransen de Nederlanders uit de forten. Pas na de ondertekening van het Verdrag van Londen werd de Schelde opengesteld, maar de Nederlanders mochten er wel tol heffen. In 1863 werd de Scheldetol afgekocht voor

19. Grenspaal van de Oostenrijkse Nederlanden, het huidige België, ca. 1770, met Habsburgse adelaar, uit P.W. Stuij, Zeeuws-Vlaanderen, De geschiedenis van een grensgebied (Zutphen 1990), 30.

ruim 36 miljoen franc, voor een derde opgebracht door België en tweederde gezamenlijk door twintig maritieme mogendheden. De discussie over de monding van de Schelde is nog steeds een heikel punt tussen Nederland en België. Belangen van de natuur en van de scheepvaart strijden hier om voorrang.

Conclusie

De idee dat de Nederlandse grenzen vanzelfsprekend historisch gegroeid zijn is gebaseerd op een redenering achteraf. Het is een historische projectie van het betrekkelijk rustige vaarwater waarin de Nederlandse samenleving zich sinds de jaren vijftig bevindt: omdat we ermee zijn opgegroeid lijkt het altijd zo geweest. Nog vlak na de Tweede Wereldoorlog werd in Nederland uitgebreid gedebatteerd over grensverlegging in oostelijke richting ter compensatie van het oorlogsleed. Uiteindelijk heeft dat slechts geleid tot kleine correcties die veelal weer tenietgedaan zijn, zoals dat het geval was met de gemeenten Tudderen en Elten, die in 1963 weer Duits werden. In dit artikel heb ik een onderscheid gemaakt tussen landschappelijke, militaire en diplomatieke factoren, die van belang zijn geweest voor de verklaring van de geschiedenis van de Nederlandse grens. Opvallend is de invloed van het water op de grensvorming. Niet alleen de zee- maar ook de landsgrenzen zijn mede tot stand gekomen door menselijk ingrijpen in waterrijke gebieden: de inpolderingen bij de Dollard, de vervingen van het Bourttanger moeras en de strategische posities langs de Rijn. De loop van de Maas is bepalend voor de grens van Limburg en de mond van de Schelde is altijd een heet hangijzer geweest in de relaties tussen noord en zuid. Inderdaad werd ook als het om de geschiedenis van de grenzen gaat, vrij naar Marsman, de stem van

het water in alle gewesten gehoord. De Nederlandse grenzen zijn, gegeven de landschappelijke randvoorwaarden, uiteindelijk door veranderende machtsverhoudingen op lokaal, nationaal en Europees niveau tot stand gekomen. In de loop der eeuwen vond er wat dat betreft een zekere schaalvergroting plaats. In de middeleeuwen waren er vele grenzen tussen vrijsteden, hertogdommen, graafschappen, bisdommen, kerken, kloosters, landschappen, landsheerlijkheden, gouwen en grietenijen. Pas bij de val van Gelre in 1543 ontstond een aangesloten oostgrens van Groningen tot aan Gelderland. Maar door het grote aantal andere grenzen, waarvan stads- en tolpoorten de belangrijkste waren, was de relatieve waarde van deze grens niet heel groot. De Bourgondische Nederlanden hebben vooral als idee een belangrijke plaats gehad in de vaderlandse geschiedenis, het Nachleben ervan werd vaak in kaart vormgegeven door de Leo Belgicus.

Wat volgde op de Bourgondische Nederlanden is het resultaat van toevalligheden. Achteraf gezien kan men zich afvragen of de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën streefde naar een afgerond grondgebied met duidelijke grenzen. Tijdens haar gehele bestaan leek ze veel meer te streven naar de zekerheid en rust om handel te kunnen drijven. Voor het centrum van de Republiek was behoud van een ruime politiek-economische invloedssfeer en van vrije zeehandel voldoende. Voor de bescherming van de eigen vloot had de blokkade van de Schelde prioriteit. Den Bosch en Breda zijn pas in de zeventiende eeuw bij de Republiek gevoegd. Maastricht werd eveneens een Noordnederlandse exclave, Staats Overmaze geheten. Ter verdediging van het centrum dienden ook de soms ver buiten de landsgrens gelegen barrièreforten: in de zeventiende eeuw in het noorden van Duitsland bij Leer en zuidelijker langs de Rijn bij Wesel en Rheinberg; in de eerste helft van de achttiende eeuw in de Oostenrijkse Nederlanden - het huidige België - dicht tegen de Franse grens aan. Terwijl de grenzen van de militaire invloedssfeer van de Republiek in de zeventiende en achttiende eeuw steeds aan verandering onderhevig waren, bleven de bestuurlijke grenzen van de zeven provincies waaruit de Republiek bestond (exclusief generaliteitslanden) vrij stabiel. Gezien de wisselende militaire invloedssfeer is het de vraag of we historisch gezien de provinciegrenzen als maat moeten nemen.

De idee van een culturele samenhang tussen de provincies van de Republiek - nog niet verbonden met de toenmalige generaliteitslanden Staats Vlaanderen, Staats Brabant en Staats Overmaze (Zuid Limburg) - is pas ontstaan in de tweede helft van de achttiende eeuw. Ten tijde van de Bataafse Republiek werd in 1798 de interne bestuurlijke verdeeldheid opgeheven. Ook Drenthe en Noord Brabant werden een volwaardig deel van de Republiek. De delen van Limburg die voorheen bij Nederland behoorden vielen er echter buiten. De zuidgrens is het product van onderhandelingen na de afscheiding van België. De diplomatie had het laatste woord: zij stelden op basis van nieuwe machtsverhoudingen de grenzen in verdragen vast. Na grote vredesverdragen werden vaak bilaterale

grenscommissies ingesteld om de details nader in te vullen. Dat gebeurde bijvoorbeeld bij het Tractaat van Meppen, dat in 1824 gesloten werd tussen Nederland en Hannover, en de conventie die in 1843 tussen Nederland en België werd gesloten.

Voor een vervolgproject kan het interessant zijn om te kijken naar de grenzen van andere politieke constellaties in de Rijndelta die nu niet meer bestaan, zoals bijvoorbeeld Spaans Gelre, met als hoofdstad Roermond (1580-1702). Interessant zijn ook de grenzen van de enclaves in Nederland, zoals de Kleefse enclave Huissen of de vrije heerlijkheid Ravenstein, en niet te vergeten de Nederlandse exclaves op vreemd grondgebied, zoals Rheinberg en de Maastrichtse redemptiedorpen ten noorden van Luik, die eveneens onder het gezag van de Republiek vielen. Dwars door Limburg zijn nog grenspalen te vinden uit de tijd dat er nog helemaal geen sprake van een politieke eenheid was; historische grenzen, die eveneens sporen in het landschap hebben nagelaten.

Het grenslandschap zelf is het meest veranderd in de negentiende en twintigste eeuw toen de grens als scheidslijn in het landschap zichtbaarder werd. De cultureel gezien vaak homogene grensregio's vielen steeds meer uiteen en richtten zich op de eigen nationale culturen. De grens zelf werd steeds harder door een steeds professionelere douane, grenskantoren en hogere accijnzen - en door smokkelaars en politieke vluchtelingen die de scheidslijn probeerden te omzeilen. Na de Tweede Wereldoorlog brak echter een nieuw tijdperk aan. Met het verdrag van Schengen in 1985 en de totstandkoming van de interne markt op 1 januari 1993 zijn economisch gezien de Europese binnengrenzen komen te vervallen. Structurele controles (van o.a. papieren en bagage) aan de Nederlands-Duitse en Nederlands-Belgische grens zijn verleden tijd. Douaneposten zijn opgeheven, slagbomen zijn verdwenen en de douaniers verlegden hun aandacht naar de Europese buitengrenzen, naar plaatsen als Schiphol en de Rotterdamse haven. Veel resterende douanekantoren werden omgebouwd tot distributiekantoor, wegrestaurant en woonhuis. De karakteristieke gietijzeren en betonnen grenspalen hebben echter hun symbolische waarde behouden. Juist omdat het grenslandschap zich tussen diverse belangengemeenschappen bevond en nog steeds bevindt, is het aan grote veranderingen onderhevig geweest. De grensbewoners hebben zich steeds weer aangepast aan de nieuwe situatie. Dat is de belangrijkste constante in deze geschiedenis.

Bibliografie

- Benedict Anderson, *Imagined communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London 1993).
- J. Arndt, *Das Heilige Römische Reich und die Niederlande 1566 bis 1648* (Köln 1998).
- J.Th.M. Bank, 'De symfonie tussen kerk en staat', afscheidscollege, Leiden, 27 mei 2005: <http://www.wetenschapsagenda.leidenuniv.nl/index.php3?m=2&c=262>
- W.A.F. Bannier, *De Landsgrenzen van Nederlanden. Van den Dollard tot aan den Rijn* (Leiden 1900).
- J.W. Bieze, *De Grens Bepaald. De Nederlandse grens en grenspaal in historisch perspectief* (Rotterdam, 1992).
- W. Blockmans W. Prevenier, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530* (Amsterdam 1997).
- J.A. Bornewasser, 'Het Koninkrijk der Nederlanden 1815-1830' in: (Nieuwe) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 11 (Weesp, 1983), 223-278.
- M.G. Buist, 'Van oude vrijheid naar nieuwe eenheid, 1748-1850', in: J. Heringa e.a., *Geschiedenis van Drenthe* (Emmen 1985), 475-547.
- H. Donnan, T.M. Wilson, *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State* (Washington 1999).
- Heinz Duchhardt, *Balance of Power und Pentarchie, Internationale Beziehungen 1700-1785* (Paderborn 1997).
- I. Dury [ed] *The Times. History of War* (London, 2000).
- Huibert Emmer, *De grenzen van Nederland van de Wielingen tot aan de Rijn* (Haarlem 1937).
- J. Engelbrecht, *Räume und Grenzen in historischer Perspektive: Die Entwicklung der deutsch-niederländischen Grenze im Wandel der Jahrhunderte* (Viersen, 1997).
- Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2005).
- J.A.K. Haas, *De verdeling van de landen van Overmaas 1644-1662. Territoriale desintegratie in een betwist grensgebied* (Assen, 1978).
- H.A.M. van der Heijden en D.I. Blonk, *De Kaart van de Republiek der VII Provinciën 1615-1797* (Alphen aan de Rijn 2005).
- J.L. Heldring, 'Pover denken over de staat en Europa', *NRC Handelsblad*, 16-06 2005.
- Eric Hobsbawm, 'The Nation as Invented Tradition' in: J. Hutchinson A. Smith, *Nationalism* (Oxford 1994), 76-83.
- Jonathan Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall 1477-1806* (Oxford 1995).
- J.C.G.M. Jansen, 'Geschiedenis en regionale identiteit in Limburg' in: J. Dekker red. *Sporen en spiegels. Beschouwingen over geschiedenis en identiteit* (Tilburg 1995), 67-74.
- Erwin Karel, 'De nota Belvedere en de identificering van een grenslandschap: de Nieuwstraat te Kerkrade', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, Jaarboek van het sociaal historisch centrum voor Limburg* 48 (2003), 149-175.
- P.W. Klein, 'De Hollandse identiteit van de Nederlandse natie' in: J. Dekker red. *Sporen en spiegels. Beschouwingen over geschiedenis en identiteit* (Tilburg, 1995), pp 61-65.

- Hans Knippenberg, 'The incorporation of Limburg in the Dutch State', in: *ibid.* en Jan Markusse (ed.), *Nationalising and Denationalising European Border Regions, 1800-2000* (Dordrecht 1999), 39-60.
- Hans Knippenberg en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland, Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988).
- Emmely Kruft, *Het bestaansrecht van de Benelux Economische Unie. Van pionier tot gepasseerd station* (doct. scriptie Utrecht 2006).
- Ernst H. Kossmann, *Een tuchteloos probleem. De natie in de Nederlanden* (Leuven 1994).
- C.J. Lammers, *Nederland als bezettende mogendheid 1648-2001* (Amsterdam, 2003).
- Joep Leerssen, *De bronnen van het vaderland, Taal, literatuur en de afbakening van Nederland 1806-1890*, Nijmegen 2006.
- G. Marnef, 'The towns and the revolt', G. Darby, *The Origins and Development of the Dutch Revolt* (London 2001), 84-106.
- P. Meijer, *Van opstandige gewesten tot zelfstandige republiek. De unie van Utrecht en de strijd om vrijheid* (Den Haag, 1979).
- A.F. Melink, 'Territoriale afronding der Nederlanden' in: (Nieuwe) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 5 (Haarlem 1980), 492-505.
- O. van Nimwegen, 'The Dutch Barrier. Its Origins, Creation and Importance for the Dutch Republic as a Great Power 1697-1718' in: J.A.F. de Jongste, A.J. Veenendaal Jr, Anthonie Heinsius and the Dutch Republic 1688-1720. *Politics, war and finance* (Den Haag, 2002), pp 147-175.
- O. van Nimwegen, *De Republiek der Verenigde Nederlanden als grote mogendheid. Buitenlandse politiek en oorlogsvoering in de eerste helft van de achttiende eeuw en in het bijzonder tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748)* (Amsterdam, 2002).
- G. Parker, *The Dutch Revolt* (Harmondsworth, 1977).
- J. Roegiers, B. van der Hert (red), *Eenheid op papier. De Nederlanden in kaart van Keizer Karel tot Willem I* (Leuven 1995).
- N.C.F. van Sas, 'De Nederlanden en Europa 1815-1830' in: (Nieuwe) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 11 (Weesp 1983), 279-305.
- N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland, van oude orde naar nieuwe moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004).
- H.A. Schaper, 'Wij willen zelfs niet Mönchen-Gladbach! De annexatiekwesie 1945-1949' in: *Internationale Spectator* 39, 5 (mei 1985), 261-272.
- Hugo de Schepper, 'The Burgundian-Habsburg Netherlands', T.A. Brady e.a. ed. *Handbook of European History 1400-1600. Late Middle Ages, Renaissance and Reformation. Volume I: Structures and Assertions* (Leiden 1994), 499-533.
- Hugo de Schepper, 'Die Einheit der Niederlande unter Karel V – Mythos oder Wirklichkeit' in: A. Kohler e.a. ed. *Karl V 1500-1588 Neue Perspektiven seiner Herrschaft in Europa und Übersee* (Wenen 2002), 461-488.
- Hugo de Schepper, 'Inleiding tot het instellingen-repertoire voor de Habsburgse Nederlanden' in: E. Aerts e.a. *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)* (Brussel 1994), 25-40.
- Hugo de Schepper, 'De overheidsstructuren in de Koninklijke Nederlanden 1580-1700' in: (Nieuwe) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 6 (Haarlem 1979), 388-405.
- A. Smits, *1830 Scheuring der Nederlanden Deel IV. Op weg naar een zelfstandig "Hollands" Nederland en een onafhankelijk neutraal "Waal" België*. (Kortrijk, 1999).
- P. Spapens en K. van Kemenade, *De Grens Gemarkeerd. Grenspalen en grenskantoren aan de landszijde* (Hapert, 1992).
- P.W. Stuij, *De Lage Landen en hun grenzen. Tussen Verdun en Londen; 1000 jaar grensgeschiedenis met Frankrijk* (Terneuzen, 1998).
- J.A. Vilar Sanchez, 'Hoheitsrechte und Besitzungen Karls V im Rheinland: von der Mosel bis zur Nordsee. Eine Beschreibung der Ostlichen Grenze der Erbniederlande' in: A. Kohler e.a. ed. *Karl V 1500-1588 Neue Perspektiven seiner Herrschaft in Europa und Übersee* (Wenen 2002), 488-532.
- A.C.J. de Vrankrijker, *De Grenzen van Nederland. Overzicht van de wording en de politieke tendenzen* (Amsterdam, 1946).
- Friso Wielenga, *Van vijand tot bondgenoot. Nederland en Duitsland na 1945* (Amsterdam, 1999).
- Friso Wielenga, *West-Duitsland: partner uit noodzaak. Nederland en de Bondsrepubliek 1949-1955* (Utrecht, 1989).

Noten

- ¹ Zie ook: J.L. Heldring, (2005) en J.Th.M. Bank, (2005)
- ² Uitzonderingen zijn Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg (2005), die bij ieder nieuw tijdvak opnieuw aandacht voor de veranderende grenzen hebben.
- ³ Zie over de revolutionaire manier van oorlog voeren van de Nederlanders: R. Brooks (2000), 74.
- ⁴ Hans Knippenberg en Ben de Pater (1988).
- ⁵ A. de Vrankrijker (1946), 245, Schaper (1985) en F. Wielenga (1989) en (1999) en J. Engelbrecht (1997), 13-14.
- ⁶ P. Spapens (1992), 73.
- ⁷ Emmely Kruft (2006), 24-25.
- ⁸ H.A.M. van der Heijden en D.J. Blonk (2005).
- ⁹ M.G. Buist (1985), 516.
- ¹⁰ J.W. Bieze (1992), 20.
- ¹¹ Een mooi overzicht van deze geschiedenis is te vinden op de website van A.M.J.A. Berkvens: www.rechten.unimaas.nl/lrg/; voor een typerende beschrijving van het gesteggel over enclaves, pandschappen en erfrechten in deze gebieden en de manier waarop eeuwenlang vruchteloos gepoogd is om tot een inzichtelijker verdeling van het gebied te komen, zie: A. de Vrankrijker (1946), 116-123.
- ¹² H. de Schepper (1994), 35.
- ¹³ Zie hierover P. Spapens (1992), 89-91.
- ¹⁴ Hans Knippenberg (1999), 39.
- ¹⁵ J. Engelbrecht (1997), 4.
- ¹⁶ uit: A. de Vrankrijker (1946), 185-186.
- ¹⁷ Huibert Emmer (1937), 146.
- ¹⁸ *Ibid.*, 143.
- ¹⁹ Een ander Belvédère project gaat over de Staats-Spaanse linies: <http://www.staatsspaanselinies.nl/>